

S.M.Seyidova⁴⁶
BƏDİİ XİTABLAR POETİK VASİTƏ KİMİ
(M. P. Vaqif yaradıcılığında)

Dilin əsas vəzifəsi insanlar arasında ünsiyyət yaratmaqdır. Bu həm yazılı, həm də şifahi nitqə, eləcə də, ədəbi dilə xas olan xüsusiyyətdir. Dil cəmiyyətdə funksionallaşdığı üçün o təkcə monoloji (fərdi) deyil, eyni zamanda, dioloji (ümumi) səciyyə daşıyır. İnsanlar bir-biri ilə daim ünsiyyətdə olduqları üçün öz nitqlərində cümlə üzvlərindən başqa, digər qrammatik vasitələrdən də istifadə edirlər. Belə vasitələrdən biri də qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan **xitablar**dır.

Xitabdan danışan tədqiqatçılar ona iki cəhətdən yanaşmışlar: birincisi qrammatik, ikincisi bədii-üslubi vasitə kimi. Bunu nəzərə alan prof. Ə. Sadiqov yazır: “Əgər kommunikativ situasiyada xitabdan əsas məqsəd dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, onu dinləməyə səfərbər etməkdirsə, lirik poeziyada xitab daha çox bədii-üslubi vasitə kimi emosionallıq yaratmaq üçün işlədilir. Cümlə üzvləri ilə bağlı olmaması, emosional intonasiya ilə müşahidə edilməsi xitabın geniş işlənməsi üçün müstəsna şərait yaradır. Lirik poeziyada xitab maksimum hislə yükləndirilir”¹ (Sadiqov, 1997:77).

Xitabların intonasiya ilə bağlılığı onun ekspressivliyinin və milliliyinin artmasına səbəb olur, hətta ərəb-fars mənşəli sözlər belə, intonasiyanın hesabına milli dilin ixtiyarına keçir, “ona tabe olur”. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi haqqında ciddi tədqiqatçılardan biri hesab edilən prof. N.Cəfərov, Vaqifin dilinə istinadən bu mühüm məsələdən geniş söhbət açır: “Ola bilər ki, sözlər, ifadələr mənşəcə milli olsun, lakin intonasiya yad təsirdən qurtarmasın. Vaqif dilinin milliliyi birinci növbədə intonasiyadan başlayır”² (Cəfərov, 1995: 141).

Prof. Q. Kazimov da “Sadə cümləni genişləndirən vasitələr”dən danışarkən xitaba qrammatik cəhətdən daha çox, bədii-üslubi baxımdan yanaşır: “XIX əsrdə yaranmış bədii və elmi əsərlərin dilində işlənmiş xitablar əksəriyyət etibarilə rəmzi-bədii obrazlara müraciət xarakteri daşıyır, daha çox bədii üsluba xidmət edir”³ (Kazimov, 2009: 207).

Prof. X.Əlimirzəyev bədii xitabdan “sənət əsərlərində sözün, fikrin təsir gücünü, emosionallığı artıran ifadə vasitəsi” kimi danışır. O yazır: “Yerinə, işlənmə məqamına görə müxtəlif mənə çalarları ifadə edən bu ifadə vasitəsindən həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızda geniş istifadə olunur”⁴ (Əlimirzəyev, 2008:231).

Müraciət şəkli yaradıcılığının aparıcı vasitəsi olan sənətkarlardan biri də M.P.Vaqifdir. Xitablar *el gözəllərinə*, şairin vurğunu olduğu qız-gəlinlərə ünvanlanır; bunların özünü də üç qismə ayırmaq olar: birincisi, *məşuqəyə birbaşa müraciət* formasındadır və əsasən “ey” nidası ilə işlənir; ikinci qisim xitablarda *metaforik səciyyə* daşıyır, onlar bəzən *epitetləri* ilə birlikdə işlənir; üçüncü qrup xitablarda müraciət obyektini birbaşa *adı ilə* çağırılır. Məsələn:

Yar, mənə qan ağladıb, ağyarı xürrəm eyləmə...⁵(Nümunələr bu mənbədən götürülür: M.P.Vaqif. Əsərləri. 2004: 183).

Sənsən, **ey nazənin**, gözəllər şahı...(29).

Məşuqəyə müraciət bildirən bu tipli xitabların bir qismi *mənfi emosiyalar* bildirir. Bunlar *zalım, ey zalimü sitəmkar, ey zülmü çox, qəlbi qara biiqrar, ay bimürvət, ay bivəfa, qədərbilməz* tipli xitablardır; bunların bəziləri epitetlə işlənir və məşuqədən şikayəti, dərdi, qəmi bildirir. Məsələn:

Niqab çəkib məndən yaşınma, **zalım**,...(36);

Eşq oduna yandı canım sərbəsər,

Allaha bax, **ey zalimü sitəmkar**...(45).

Metaforlu xitablar Vaqif poeziyasında aparıcı mövqeyə malikdir. Demək olar ki, şairin əksər şeirlərində daha çox klassik poeziyaya xas olan dəbdəbəli, çoxmərtəbəli izafət birləşmələri müraciət obyektini əvəz edir, “sevgili”, “məşuqə” əvəzinə, bu birləşmələrdən istifadə edilir. Məsələn, əgər Vaqif:

Sən mənim cananım, ruhi-rəvanım,

Ləbləri şirinim, qönçə dəhanım,

Bir saat görməsəm, **tuti-zəbanım**,

Qopacaq başıma qiyamət eylə!(26) – deyirsə, əvvəlcə məşuqənin onun üçün necə dəyərli olduğunu oxucuya çatdırır, sonra “sən” anlayışını gizləyərək, onu “tuti-zəban” adı ilə çağırır.

Metaforlu xitablar məşuqənin həm zahiri, həm də daxili gözəlliyini əks etdirir; biz bu müraciət bildirən ifadələrdə gözəlin gözü, üzü, dişi, danışığı, sehrli hərəkətləri barədə (Şair onu “cadugər” adlandırır) informasiya alır: *ey çeşmi-xumar, ey şirin gövtar, ey lalə rüxsarım, dişləri mirvarım, mənim cadugərim, dildarım, ey üzü manım, ey şahı xubların, şuxu dilbərin, ey canım cəlladi, ömrüm yağışı, ey mahi-kərəm, ey mahım mənim* (bəzən də *ey mənim mahım*), *ey qaşı hilalum, gözüm, məlahət kanı, nuri-çəşmim* və s.

Bəzən bu tipli xitablar silsilə şəklində işlənir, bütün bəndləri əhatə edir və şeirin qafiyəsi rolunda çıxış edir. Məsələn:

Məni qərq eylədin qəm dəryasına,

Ey çeşmi-xumarım, nöşün ağladın?

Ey gözüm, nə dəyib köyrək könlünə?

Ey şirin göftarım, nöşün ağladın? (88).

⁴⁶ BDU dosent, sultan@sevidli.com

İşarələnmiş ifadələrə həmqafiyə olan xitablar sonrakı bəndlərin sonuncu misralarında emosional əhvali-ruhiyyəni davam etdirir: *lalə rixsarım, dişləri mirvarım, mənim caduğərim, dildarım*. Əlavə olaraq, birinci bənddə “ey gözüm” xitabı da işlənir.

Metaforlu xitabların bir qismində gözəl qibləyə, Kərbəlaya, Məkkəyə, Mədinəyə bərabər tutulur və lirik qəhrəman məşuqəyə *ey Kəbəm, Məkkəm, Mədinəm; şahım, qibləgahım, pənahım mənim* ifadələri ilə müraciət edir. Məsələn:

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,...(108);

Şahım, qibləgahım, pənahım mənim,...(143).

Çox qərİbədir ki, bu cür xitablar ya şeirin əvvəlinci, ya da sonuncu misralarından biri olur; ya söyləniləcək fikrə giriş rolunu oynayır, ya da şeirin məzmun gözəlliyini tamamlayır. “Ey şahı xubların, şuxu dilbərin” xitabı ilə başlayan şeirin sonrakı bəndlərində bu xitabın açması verilir, məşuqəni nə üçün belə adlandırdığı sübuta yetirilir; xüsusilə də, dördüncü bənddə *güllü qafiyə*dən istifadə edərək, bənzərsiz bir gözəllik yaradılır:

Olmaz belə adəm, yığılsa aləm,

Mələkdən mükərrəm, əlavü əzəm,

Özü bir şux sənəm, istiqnası kəm,

Bizə əmma hərdəm nəzakəti var (94).

Metaforlu xitabların elələri də var ki, onlar bütün şeir boyu davam edir, bütün bəndlərin birinci misralarında işlənir, sonuncu bənddə isə dördüncü misraya qədər gedir. Vaqifin “Gətiribsən” rədifli müxəmməsi bu cür dəbdəbəli, klassik ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan birləşmələrlə zəngindir; birinci bənd “**Ey mahi-şərəf**, mehrü vəfalar gətiribsən...” şəklində başlanır, sonrakı bəndlərin birinci misralarında *ey zati-şərifində olan cilveyi-təhsin, ey sahibi-təzim, ey nüsxeyi-fərrux* xitabları işlənir. Sonuncu bənddə üç misra bu cür xitablardan ibarətdir. Məsələn:

Ey cani-müəlla, məhəli-sərvəri-Vaqif,

Fəqfuru Fridunu Cəmi qeysəri-Vaqif,

Əflaki-səadətdə səid, əkbəri-Vaqif,...(188).

Bu cür xitablardan istifadə Vaqif yaradıcılığının maraqlı bir xüsusiyyətini meydana çıxarır: bu izafət tərkibləri şairin islam mədəniyyətinə və Şərq tarixinə dərinlən bələd olmasının ciddi göstəricisidir. Xitablarda işlənən “müəlla”, “sərvər”, “fəqfur”, “Fridun”, “qeysər”, “əflak”, “əkbər” kimi dini-tarixi ifadələr bunu aydın şəkildə göstərir.

Xitabların bir qismində obyektlər gizlədilmir, epitetlərlə birlikdə müraciət vasitəsi kimi çıxış edir. Bədii təyinlərin obyektlə birlikdə çıxış etdiyi bu cür xitablar, fikrimizcə, **epitetli xitablar** adlandırılmalıdır. Bu cür xitablara nümunə olaraq, *ey mələk xoylu, ey tuba boylu yar, ey saçları siyah, üzü ağ gəlin, ey zülfü yasəmən gəlin, ala gözlü, sərv boylu dilbər, ey yanağı lalə kimi al gözəl, ey əfi baxışlı, həvali sərxoş, səhər-səhər əsən qiblə yelləri, ey türfə cəvan* və başqalarını göstərmək olar. İlk baxışdan elə görünür ki, “ey tuba boylu yar” xitabı ilə “tuba boylum” xitabı arasında o qədər də ciddi fərq yoxdur. Lakin bunlar bədilik cəhətdən ciddi şəkildə fərqlənir; belə ki, birincidə “tuba boylu” ifadəsi epitet rolunda çıxış edir və bu epitet “yar” obyektinə yönəlmişdir. İkinci ifadə isə obyektə gizli saxlamaqla bərabər, onun nominasiyasını da öz üzərinə götürür və beləliklə, ifadə metaforik səciyyə daşıyır. Burada müraciətin kimə yönəldiyi dəqiq məlum deyil, ifadədəki cəlbediciliyi isə metafor öz üzərinə götürür. Epitetli xitablarda isə müraciət obyektə yönəlir, amma əsas cəlbedicilik epitetin üzərində qalır. Məsələn:

Dərdin məni heyvalara döndərdi,

Ey saçları siyah, üzü ağ gəlin! (79);

Sən gəlmədin deyən, yasa batmışam,

Gələ gör, **ey zülfü yasəmən gəlin!**(80).

“Mərhaba, sən bizə, ey türfə cəvan, xoş gəldin!” misrası ilə başlayan müxəmməs bütün əsər boyu epitetli, metaforlu xitablarla müşayiət olunur; üçüncü misradan başlayaraq, müraciət metaforlu xitab şəklində davam edir: *sərvi-rəvan, qönçə-dəhan, ey qumri-səda, tuti-zəban, şahı-cahan, ey güli xəndan, ey qarə kirpiyi ox, qaşi kəman*.

Bu xitablarda obyekt gizli saxlansa da, birinci xitab (“ey türfə cəvan”) açar rolunu oynayır. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu cür xitabların bəzilərində eyni ifadə həm metaforik mənzərə yaradır, həm də özündə təşbehin əlamətlərini daşıyır. Bənzətmə əlaməti aydın hiss olunan bu müraciət formalarını **təşbehli xitablar** adlandırmaq olar. Məsələn:

Nə gözəl adamsan, **ay qaşları yay**, ... (73);

Ey kirpiyi xəncər, qaşi züfıqar, ... (76);

Ey gözləri cəllad, kirpiyi almas,... (127).

Bəzən eyni müraciətdə bir neçə təşbeh epitetlə yanaşı işlənir; bəzən isə əvvəlki xitablar təşbehli, sonuncusu isə epitetli olur. Məsələn:

Ey yanağı lalə, ləbləri püstə,

Ağzı nabat, şəkər zəban, bəri bax! (128).

Vaqif qoşmalarındakı xitabların bir qismində onun “sevdiyim” adlandırdığı **el qızlarının adları** çəkilir: *Zeynəb, Fatimə, Pəri, Safiya, Yetər*.

“Zeynəb” rədifli qoşmada bu ad şeirin qafiyə quruluşuna uyğun olaraq altı dəfə çəkilir. Məsələn:

Bənəfşətək ənbər zülfün buy verir

Hər yuyub sərəndə həvayə, **Zeynəb** (17).

Beytin gözəlliyi təkcə orada gözəlin adının çəkilməsi deyil; qızın saçını yuyub havaya sərməsi özlüyündə orijinal bədii kəşfdir.

“Pəri” xitabı iki qoşmadadır. Bunlardan biri xeyli məşhurdur (“Boyun sürəhıdır, bədənı billur...” misrası ilə başlayır), ikıncısı qafiyəsi ilə fərqlənır. Məsələn:

Camalın gözümdən nihal olalı,
İstərəm baxmayım dünyaya, **Pəri!** (42).

Xitabların bir qısmı də **ilahi varlıqlara** ünvanlanır; belə ki, şair, *ilahi, xudaya, ya rəbbana* müraciətlərindən istifadə edir. Məsələn:

Vaqifə rəhm eylə, bari, **ilahi**,
Agah et dərdimdən ol üzü mahı (53);
Can çıxdı, **xudaya**, nə deyim mən bu gəlinə? (170);
Vaqifə, **ya rəbbəna**, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim (186).

Vaqif yaradıcılığında bədii xitabların öyrənilməsi onun oxucu ilə canlı dialoqunu meydana çıxartmaqda əvəzsiz rol oynayır. İstər xalq şeiri üslubunda, istərsə də klassik janrlarda yazılmış əsərlərində şairin hissi-emosional duyğuları müxtəlif poetik vasitələrlə çatdırılır. Akademik T.İ.Hacıyevin belə bir fikri yerinə düşür: “Molla Pənah Vaqif xalqımızın ədəbiyyat universitetini həm xalq şeiri, həm klassik-divan şeiri təhsili ilə başa vurub – yaradıcılığında şairin hər iki ixtisas üzrə mükəmməl təlim almış olması görünür”⁶ (Hacıyev, 2012:452). Məsələ burasındadır ki, Vaqif hansı yolu tutur-tutsun, oxucunu heyrləndirməkdə, gözəlilməz məcazlarla onun qəlbinə yol tapmaqda məharət göstərir. Onun bədii xitablardan istifadəsi bu baxımdan istisna deyil. İstər canlı, istərsə də cansız, istər konkret, istərsə mücərrəd varlıqlara müraciətində onun səmimi davranışı şairin qəlb xəzinəsinin zənginliyindən xəbər verir. Ədəbi dilimizin bədii potensialından yerli-yerində (hətta artırılması ilə) istifadə edən şair öz məcazları ilə daha da məcaziləşir, “məcazi danışır, məcazi gülür”.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 səh.
2. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı, “Nurlan”, 200, 432 səh.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə). Bakı, “Elm”, 2012, 476 səh.
4. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri (VIII cild). Bakı, “Nurlan”, 2009, 544 səh.
5. Sadıqov Ə. Füzulinin lirikasında xitab – Füzulinin dili (məqalələr). Bakı, “Elm”, 1997, 196 səh.
6. M.P. Vaqif. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.

Açar sözlər: bədii xitab, metaforlu, epitetli və təşbehli xitablar

Ключевые слова: художественные обращения, метафоричность, эпитеты и уподобления в обращениях

Keywords: artistic appeals, metaphoricity, epithets and assimilations in appeals

ƏDİİ XİTABLAR POETİK VASİTƏ KİMİ

(M. P. Vaqif yaradıcılığında)

Xülasə

Məqalədə şairin yaradıcılığında istifadə olunan və əsas müraciət forması sayılan bədii xitabların yaratdığı poetik xüsusiyyətlər araşdırılır, sənətkarın bu sintaktik fiqurdan yerli-yerində istifadəsi diqqətə çatdırılır. Azərbaycan dilinin zənginliyi, bədii sözün gözəlliyi və şirinliyi Vaqif şeirlərində daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Digər bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi, bədii xitablar da sadəcə olaraq sadalanmır, oxucunun zövqünü oxşayır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, Vaqif poeziyasındakı xitablar sadəcə müraciət forması kimi işlənmiş, şairin əsərlərindəki məcazi enerjini, gücü əks etdirir. Məhz bu baxımdan yanaşdıqda xitabın **metafor**, **epitet** və **təşbeh** müvazi olan növləri meydana çıxır, daha doğrusu, ifadə həm xitab, həm də metafor, epitet və təşbeh kimi çıxış edir, metaforik düşüncənin bariz nümunəsi kimi səslənir.

Məqalədə xitabın yönəlmə obyektləri də ciddi şəkildə və dəqiqliklə araşdırılır. El gözəllərinə, cansız əşyalara, ilahi varlıqlara, ayrı-ayrı şəxslərə ünvanlanmış müraciət formaları şairin şeirlərindən gətirilən bədii nümunələrlə təsdiqlənir. Araşdırmaçı belə bir maraqlı məsələyə diqqəti cəlb edir ki, Vaqif yaradıcılığının hər hansı bir bədii vasitəsi onun əsərlərinin məna-məzmun xüsusiyyətlərini tam mənimsəmədən öyrənilə bilməz, bədii fiqurlar tək-cə bir misra və beytin yox, bütöv bir şeirin canında və qanındadır.

Məqalənin sonunda vurğulanır ki, Vaqif poeziyasındakı bədii xitabların öyrənilməsi şairin oxucu ilə dialoqunu meydana çıxartmaqda əvəzsiz rol oynayır; istər xalq şeiri, istərsə də klassik üslubda yazdığı əsərlərində şairin hissi-emosional duyğuları meydana çıxır və oxucusunu ovsunlayır.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ РЕЧИ КАК ПОЭТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО

(В творчестве М.П.Вагифа)

Резюме

В статье рассматриваются поэтические особенности художественных обращений как основные формы обращения, используемые в творчестве Вагифа, а также указывается уместное употребление этих синтаксических фигур. В стихах этого великого поэта наиболее отчетливо проявляются богатство азербайджанского языка, красота и

благозвучие художественного слова. Художественные обращения, как и другие художественно-изобразительные средства, не просто перечисляются, а заставляют читателя задумываться.

В результате анализа было установлено, что обращения в поэзии Вагифа, будучи формой обращения, являются в то же время отражением метафорической энергии, силы произведений поэта. Рассмотрение метафор, эпитетов и уподоблений именно в данном аспекте позволяет выявить их параллельные виды, а точнее – выражения выступают в роли обращений, метафор, эпитетов и уподоблений, наглядно демонстрируя метафоричность мышления.

Наряду с этим в статье особое внимание уделяется всестороннему анализу объектов – адресатов обращения. Формы обращения к красавицам, неодушевленным предметам, божественным созданиям, отдельным лицам подтверждаются примерами из стихотворений поэта. Кроме того, автор статьи фокусирует внимание еще на одной проблеме, а именно на том, что любые художественные средства в творчестве Вагифа не могут быть изучены без полного освоения семантико-содержательных особенностей его произведений, потому что здесь художественными тропами пропитаны не только строки и двустишия, но и все содержание стиха.

В заключение статьи подчеркивается, что изучение художественных обращений в поэзии Вагифа играет исключительную роль в создании диалога между поэтом и читателем: в стихотворениях, написанных как народным стихом, так и в классическом размере, проявляются чувственно-эмоциональные мысли поэта, которые очаровывают читателя.

Artistic appeals as a poetic means (in the M. P. Vagif's creativity)

Summary

The article deals with the poetic features of artistic appeals as the main forms of address, which used in the Vagif's creativity, and also indicates the relevant use of these syntactic figures. The riches of the Azerbaijani language, beauty and melodiousness of the artistic word are most clearly manifested in the verses of this great poet. Artistic appeals, like other artistic means, are not simply listed, but make the reader think.

As a result of the analysis, it was cleared that the forms of address in Vagif's poetry, being a form of appellation, are at the same time a reflection of the metaphoric energy, the power of the poet's works. Consideration of metaphors, epithets and assimilations in this aspect allows revealing their parallel types, or more precisely, expressions acting as appeals, metaphors, epithets and assimilations, clearly demonstrating metaphorical thinking.

Along with this, the article focuses on a comprehensive analysis of the objects addressed to the appeal. Forms of appeal to beauties, inanimate objects, divine creatures, and individuals are confirmed by examples from poems of the poet. In addition, the author of the article focuses on one more problem, namely, that any artistic means in Vagif's work cannot be studied without fully mastering the semantic and substantive features of his works, because here not only lines and couplets are imbued with artistic paths, but the whole content of the verse.

In conclusion, the article emphasizes that the study of artistic forms of address in Vagif's poetry plays an exceptional role in creating a dialogue between the poet and the reader: in poems written both in folk-verse and in classic rhythms shown the poet's sensual-emotional thoughts and fascinate the reader.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova